

Психологічний аналіз проблеми агресії

У статті представлена спроба багатофакторного аналізу проблеми агресії. Висвітлюються концепції агресії А. Бандури, А. Басса, Л. Берковица, Р. Берона, Д. Річардсона, А.О. Реана, Б.І. Кочубея, О.В. Новикової, А.М. Прихожан. Розглядаються вікові особливості агресивних проявів.

Ключові слова: психологічний аналіз, концепція, агресія, вікові особливості, агресивна поведінка.

В статтю представлена попытка многофакторного анализа проблемы агрессии. Освещаются концепции агрессии А. Бандуры, А. Басса, Л. Берковица, Р. Бэрона, Д. Ричардсона, А.А. Реана, Б.И. Кочубея, О.В. Новиковой, А.Н. Прихожан. Рассматриваются возрастные особенности агрессивных проявлений.

Ключевые слова: психологический анализ, концепция, агрессия, возрастные особенности, агрессивное поведение.

У теперішній час у психології з'явилася стійка тенденція до багатофакторного, синтетичного розуміння людської агресії, в якій враховуються різні аспекти її розгляду. Серед дослідників окреслилась відмова від біологізаторських тлумачень феномена агресії, що зводили її до проявів природженого інстинкту як невід'ємно притаманного людській природі. Більш чітко став простежуватися соціальний контекст багатьох досліджень, який означає прямий вихід на коло актуальних проблем, що хвилюють сьогодні все людство. Цей рівень аналізу включає в себе цілий перелік взаємопов'язаних між собою змінних, на противагу абсолютизації якої-небудь з них окремо.

Поряд із цим, серед різноманітних точок зору на проблему агресії важливе місце продовжують займати теорії біологічної природи агресивної поведінки. Представники цього напрямку (Ф. Верном, Д. Р. Майлс, Г. Карей, Е.Ф. Коккаро, О.Д. Серожинський і т.д.) вважають, що агресивна поведінка детермінована біологічними причинами та пов'язана зі становленням біохімічних, гормональних механізмів, що впливають на її формування. Сучасні дослідження виявляють внесок генотипу та середовища у варіативність агресивності у людей, розглядають питання про те, які саме гени впливають на міжіндивідуальні розбіжності у схильності до агресії та які психологічні механізми можуть опосередковувати такий вплив. С. Eleyt, P. Lichtenstyein,

J. Stevenson, J.C. Chen (1987) та інші (за даними Дубінко, 2000 [1]) вивчали вплив спадкового фактора на схильність до агресії, що спостерігається в рамках різних розладів дитячого та підліткового віку, які пов'язані з антисоціальними та деструктивними проявами. Близнюкові та сімейні дослідження дозволяють зробити висновок, що індивідуальні розбіжності в проявах агресивності істотною мірою (майже на 50%) обумовлені генетичним фактором. Х. Г. Брунер, А. С. Нью, С. Б. Манук (1997) [2], М. В. Алфімова, В. І. Трубніков (2000) [3] та інші вважають, що частина генів, що впливають на розбіжності в даній психологічній характеристиці, є загальними для різних типів агресивної поведінки та деяких рис темпераменту, зокрема емоційності та імпульсивності.

До цього ж напрямку слід віднести й дослідження жорстокості при психічних розладах, агресивності у зв'язку з деякими душевними захворюваннями з прогресуючим психічним дефектом та розпадом особистості (Кернберг О. [4]; Лічко О.Є. [5]; Можгинський Ю.Б. [6]).

Такі вчені, як А. Бандура [7], А. Басс [8], Л. Берковіц [9] та інші, стали розглядати агресивну поведінку як аналог ворожості, яка виникає в реальному житті.

Р. Берон [10] пише про необхідність розуміння людської агресії головним чином як "форми соціальної поведінки". Тому в першу чергу необхідно вивчати соціальні ситуації, які можуть сприяти проявом людської ворожості чи стримувати їх. При цьому не заперечується роль інших факторів: вплив фізіологічних субстратів, змін в гормональному балансі, серйозних емоційних невідповідностей, генетичних аберацій тощо.

Л. Берковіц [9] вважає, що у людей агресія є функцією складної взаємодії між вродженими схильностями та засвоєними реакціями. Існує багато доказів на підтримку твердження Л. Берковица [9] про те, що у людей вроджені структури поведінки дуже гнучкі та піддіються безкінечним модифікаціям (Е. Аронсон [11], Р. Берон, Д. Річардсон [10] та інші). Тому людські культури "драматичним чином відрізняються одна від одної за параметром агресивності. В середині однієї і тієї ж культури мінливі соціальні умови можуть призвести до зміни в агресивній поведінці" [11, с. 262]. Звідси можна зробити висновок про те, що, хоча у людини агресія може мати інстинктивний компонент, її можна модифікувати за допомогою ситуативних факторів.

Л. Берковіц [9] розглядає роль пізнавальних процесів (зокрема думок) у розумінні поведінки інших людей, їх впливу на те, як

людина буде поводитись відносно інших людей. Він вказує, що емоційно насичені думки здатні “активізувати в свідомості людини того чи іншого роду концепцію чи схему інтерпретації певної дії, і ця схема може визначити, як буде тлумачитися релевантна інформація” [9, с. 140]. Численні соціально-психологічні експерименти, присвячені феномену “праймінгу”, показали, що навіть, здавалося б, невинне зіткнення з речами, які мають вороже значення, можуть спонукати виникнення ворожих думок, які потім можуть формувати враження людини про інших людей, а також призводити до відкритої агресії. Дослідження Л. Берковіца [9] показали, що прояви агресії можуть залежати навіть від використання слів, що мають відтінок ворожості: “Яка б термінологія не використовувалася, демонстрація матеріалу з ворожо-агресивним значенням сприяє підсиленню недружелюбності до інших людей та може навіть інтенсифікувати прояв явної агресії” [9, с. 141].

Роботи А. Басса [8] та Л. Берковіца [9] стимулювали лабораторні експерименти з вивчення негативного впливу агресії на міжособистісну взаємодію. Розпочалося вивчення зв'язок особистісних характеристик (соціальної тривожності, самоконтролю тощо) з агресивністю, а також зв'язку агресивності з ворожістю та з різними ситуативними змінними (Х. Хекхаузен [12]). Отже, має сенс згадати поняття авторитарної особистості, яке було введено в 1950 році Т. Адорно [13]. Зокрема він вважав, що існують люди, які використовують “зміщену агресію”, тобто мають так звану “мотиваційну тенденцію”. Адорно дав подібним людям таку характеристику: “вони схильні твердо дотримуватися своїх переконань та поділяти “конвенційні” схильності; вони нетерпимі до проявів слабкості (у себе та у інших); вони схильні до того, щоб карати; вони підозрілі; вони безмежно поважають владу” [11, с. 338]. Оскільки в дитинстві такі особистості відчували велику невпевненість та надзвичайну залежність від батьків, страх перед ними та неусвідомлювану ворожість до них, це створювало передумови для появи у них схильності до гніву, який, внаслідок їхнього страху та невпевненості, набуває форми зміщеної агресії, спрямованої проти безвладних груп, дозволяючи зберегти зовнішню пошану до влади. Цей страх, на думку Т. Адорно, – проєкція їхніх власних ворожих проявів. Однак, з точки зору Г. Олпорта [14], наявність авторитарності зовсім не обов'язково є причиною ворожості до етнічних меншин. Наявність зв'язку даного характерологічного синдрому з агресивністю та ворожістю не однозначна та потребує більш детального вивчення.

Сучасні дослідники пов'язують підвищення агресивності, що є важливим мотиватором поведінки, із внутрішніми конфліктами (В.М. Мясіщев, Г. Паренс [15]), а також з неповноцінним розвитком "образу Я" (Бютнер К.). Цікавими є роботи К. Роджерса [16], Р. Берона [10] та інших, які вивчали вплив таких факторів, як расова приналежність, гендерні розбіжності, вікові та індивідуальні відмінності та ін. на прояви міжособистісної і групової агресії.

У роботах Р. Берона [10], Д. Зілманна, Дж. Карсліта, Ч. Мюллера та інших представлена ідея про те, що агресія ніколи не виникає у вакуумі, що її існування багато в чому зумовлене певними аспектами оточуючого середовища. Між тим, деякі дослідники доходять висновку, що наявність стресору, як середовищного, так і міжособистісного, ще не є достатньою підставою для виникнення агресивної поведінки. Зокрема Ч. Мюллер вважає, що велика кількість стресорів середовища викликають стан емоційного збудження, яке може виступати в ролі генералізуючого мотиву подальшої поведінки.

На думку багатьох авторів (Р. Берон, П. Белл [10] та інші), агресивна поведінка може проявлятися, якщо адаптація протікає з великими труднощами. В результаті людина може пропустити або неадекватно проінтерпретувати значення сигналів, які приходять зовні. Деякі дослідники відмічають, що стресотворюючі фактори середовища можуть спонукати прояв емоційної агресії (Р. Берон, С. Ландау [10]). На думку Л. Берковіца, агресивні тенденції продукують не стрес, а викликаний ним негативний афект: "Практично будь-який вид негативного афекту, будь-який тип неприємного почуття є основною спонукальною силою емоційної агресії" [9, с. 82]. Він вважав, що дуже агресивні особистості характеризуються високою чутливістю до образ, які зачіпають їхню самооцінку. Саме загроза образу "Я" людини проковує агресивні реакції.

Р. Берон та Д. Річардсон [10] вказують на роль установки в агресивній поведінці. При цьому установка включає три основні компоненти:

- 1) оціночний, тобто любов чи ненависть до об'єктів;
- 2) компонент віри – людина впевнена, що об'єкти є такими, якими вона їх сприймає;
- 3) поведінковий, тобто готовність діяти певним чином по відношенню до об'єктів [10, с. 216].

Дослідники стверджують, що на актуалізацію агресивної поведінки впливають цінності та зовнішні стандарти людини при

високому рівні самосвідомості. На роль самосвідомості звертали увагу Ф. Зімбардо [17], Р. Роджерс [16], С.П. Данн та інші, які досліджували ефекти деіндивідуалізації та підтвердили, що люди можуть ставати відносно агресивними за умови низького ступеня самосвідомості. В той же час існують роботи, в яких показано, що низький рівень самосвідомості не обов'язково призводить до антисоціальної поведінки (Ш. Дуваль, Ч. Карвер, Р. Уїкланд).

Ще один блок досліджень, пов'язаних також із розглядом індивідуальних детермінант агресії, присвячений вивченню питання про роль гендерних розбіжностей. В огляді досліджень дитячої поведінки, здійсненому Е. Маккобі та К. Жаклін, відмічається, що тенденція до існування міжстатевих відмінностей у проявах агресивності постійно виявлялася в усіх наукових роботах, починаючи з тридцятих років ХХ століття. Ці відмінності існують в усіх соціальних прошарках та спостерігаються в багатьох культурах (Вайтінг, Омарк, Імельман). Дослідники Е.Інглі та В. Стеффен вважали, що відмінності, які спостерігаються у малюків (більш яскраво виражена агресія виявляється у хлопчиків), стають у дорослих менш вираженими. Кроскультурне дослідження прихованої жіночої агресивності (К. Osterman, К. Lagerspetz, S. Landau), проведене серед дівчат-підлітків трьох вікових груп (8, 11, 15 років), показало, що прихована агресивність була найбільш вираженим стилем прояву агресії в усіх країнах, притаманним усім етнічним та віковим групам. Вербальна агресія використовувалася дівчатами-підлітками меншою мірою, а фізична агресія виявилася на останньому місці серед способів прояву агресії. Отримані дані певною мірою відповідають тим висновкам, яких дійшли Е. Іглі та В. Стеффен [18]: жінки менш схильні схвалювати застосування агресії для вирішення проблем, більш чутливо реагують на можливі наслідки своєї агресивної поведінки як для себе, так і відносно інших, швидше, ніж чоловіки, уявляють негативні результати своїх вчинків, і можна припустити, що вони будуть поводитися більш стримано.

Дослідження, які проводяться в рамках даного напрямку, показують: що незважаючи на те, що чоловіки в середньому децю більш агресивні, ніж жінки, в цілому ці розбіжності виявляються менш значимими, ніж ті, що були отримані при вивченні інших типів поведінки (готовність до надання допомоги, невербальні прояви поведінки тощо). Р. Рохнер вважає, що визначальна роль у більшому поширенні агресивності чоловіків належить традиційній практиці соціалізації, яка виховує специфічну схильність до тих чи інших стереотипів поведінки. Р. Рохнер дійшов

висновку, що конкретна культура часто більшою мірою визначає агресію, ніж стать індивіда.

Внесок цих досліджень визначається у першу чергу тим, що була поставлена задача вивчення соціально-культурних компонентів агресії.

На думку багатьох авторів, агресивні дії можуть виступати як засіб досягнення значимої цілі; як спосіб психологічної розрядки, заміщення блокованої потреби та переключення діяльності; як самоціль, що задовольняє потребу в самореалізації та самоствердженні. В останньому випадку, на думку Єніколопова С.Н. [19], агресивність безпосередньо пов'язана з “Я-концепцією” особистості. Тому деякі психологи визначають агресивність як “особистісну характеристику, набуту та зафіксовану в процесі розвитку особистості на основі соціального навчання та таку, що полягає в агресивних реакціях на подразники різного роду” [20, с. 263].

Видається цікавим підхід Б.І. Кочубея, О.В. Новикової [21], А.М. Прихожан [22], які розглядають проблему агресії та агресивності в рамках вивчення форм прояву та суб'єктивних переживань стану тривоги. Агресія описується як “маска” тривожності, під якою розуміють “такі форми поведінки, які, маючи вигляд яскраво виражених проявів особистісних властивостей, породжених тривожністю, дозволяють людині разом з тим переживати її в пом'якшеному вигляді та не проявляти назовні” [22, с. 156-157]. Інші автори (В.Д. Тополянський, М.В. Струковська) відмічають, що досить поширеною “маскою” тривожної депресії в юнацькому та похилому віці є відкрита ворожість до оточуючих. У свою чергу, А.М. Прихожан [22], виділяючи агресивно-тривожний тип, вказує, що найбільш часто він зустрічається в дошкільному та підлітковому віці і при відкритих, і при прихованих формах тривожності, причому як в вигляді прямого вираження агресивних форм поведінки, так і тільки за тестовими показниками, коли безпосередньо в поведінці відкриті форми агресії не спостерігаються. Описуючи даний тип, А.М. Прихожан відмічає, що його специфікою є “яскраво виражене почуття небезпеки, своєрідна суміш агресії та тривоги” [22, с. 157]. На основі отриманих експериментальних даних А.М. Прихожан доходить висновку, що виділені способи компенсації тривожності (залежність, апатія, надмірна мрійливість, агресивність) “є свого роду зародкові, загальмовані чи деформовані варіанти ефективних шляхів подолання труднощів” [22, с. 159].

Соціоонтогенетична детермінація агресивності підтверджується численними результатами досліджень процесу соціалізації

та онтогенетичного розвитку особистості (С.А. Белічева, С.В. Кудрявцев, А.О. Реан, В.О. Семенов). Під соціалізацією агресії А.О. Реан [23] розуміє процес і результат засвоєння навичок агресивної поведінки та розвитку агресивної готовності особистості в процесі набуття індивідом соціального досвіду. А.О. Реан та Я.Л. Коломінський [23] розрізняють два типи соціалізації агресії: ординарний та парадоксальний. На їхню думку, ординарна соціалізація агресії – це “безпосереднє засвоєння навичок агресивної поведінки та розвитку агресивної готовності особистості в результаті прямого, діяльного досвіду, або як наслідок спостереження агресії” [23, с. 38]. В умовах парадоксальної соціалізації агресії відповідні зміни особистості відбуваються внаслідок значного досвіду пригнічення можливостей самореалізації, яка здійснюється поза агресивним контекстом, без прояву фізичної чи вербальної агресії або ворожості.

Структурний аналіз агресії проведений Т.Н. Курбатовою [24]. Спираючись на підхід Б.Г. Ананьєва до розуміння рівнів психологічної організації людини від індивідуального до особистісного, вона виділила індивідний, суб’єктивно-діяльнісний та особистісний рівні агресії. *Індивідний рівень агресії* при цьому пов’язується нею з природною основою людини та полягає в захисті себе, нащадків, майна. *Суб’єктивно-діяльнісний рівень* проявляється в звичному стилі поведінки та пов’язаний з прагненням досягти успіху, мети та відповідною реакцією на загрозу. *Особистісний рівень* пов’язаний з мотиваційною сферою, самосвідомістю та проявляється в наданні переваги насильницьким методам для реалізації своїх цілей. Однак розвиток цього підходу до розуміння агресії також пов’язаний зі своїми специфічними труднощами. Виділення рівнів агресії відповідно до рівнів розвитку людини не вирішує проблеми наявності суперечностей в оцінці агресії. Труднощі диференціації суб’єктивно-діялісного та особистісного параметрів проявляються, на думку А.О. Реана [23], в нечітких відмінностях суб’єктивних та особистісних параметрів агресії: прагнення досягти успіху (суб’єктивний рівень) – особливості мотиваційної сфери (особистісний рівень) – стиль та звичні патерни поведінки (суб’єктивний рівень) – надання переваги насильницьким методам досягнення цілей (особистісний рівень). “Агресія ж як поведінковий акт і агресивність як властивість є характеристиками цілісної людини або людини як цілісної системи” [23, с. 14]. А.О. Реан пропонує інший критерій структурування агресії – виділення її рівневої структури, де, як він вказує, “підґрунтям розрізнення є кількісний критерій сили

агресивних дій та міри агресивності особистості” [23, с. 39]. Отже, основним показником агресії стає психометрична логіка виділення норми та відхилень від неї в бік занижених чи завищених показників. На думку А.О. Реана, цей підхід є зручним, оскільки він легко “перекладається” на мову практичної психології. Але і тут психологів очікують труднощі, які полягають у необхідності пошуку відповіді на питання: що саме слід вважати нормою. А.О. Реан [23] вважає, що у вирішенні проблеми оцінки агресії, описі її рівневої структури, а отже, і визначенні “норми”, необхідний функціональний підхід.

Обговорюючи проблему агресії, багато психологів вказують на необхідність розведення мотиву та поведінки, а також врахування в поведінці трьох основних джерел: 1) структури характеру; 2) впливу культури; 3) поточної ситуації. На розгляд агресивних проявів з цього боку спрямовані деякі роботи психологів, що займаються вивченням вікових проявів агресії. Н.Д. Дубінко вважає, що “агресивна поведінка молодших школярів може бути наслідком слабого розвитку соціально-когнітивних навичок” [1, с. 54]. Л.М. Семенюк [25], вивчаючи агресивні прояви у підлітковому віці, вказує на причини, які можуть вплинути на розвиток агресивності: особливості темпераменту (збудливість і сила емоцій), необхідність захистити себе чи задовольнити свої потреби, самоствердитися в очах оточуючих тощо. При цьому звертається увага на те, що дані прояви агресії (бійка, словесні погрози і т.д.) є стійкою лінією поведінки, що відображає норми, прийняті в певних соціальних групах. Дослідниця вважає підліткову агресивність формою “протесту проти нерозуміння дорослих, через незадоволення своїм положенням у суспільстві” [25, с. 23]. Для І.С. Кона [26] прояв агресії у підлітковому віці є наслідком зниженої самоповаги в результаті пережитих життєвих невдач та несправедливостей. На думку І.С. Кона, найбільш агресивними підлітки стають в групах, де “роль кожного окремо ніби стирається, особиста моральна відповідальність усувається” [26, с. 241].

А.К. Осницький бачить в агресії захисну реакцію дитини в конфліктній ситуації, прагнення ствердитися будь-якою ціною, оскільки “власні агресивні прояви або постійне очікування подібного від оточуючих обмежують активність дитини, підсилюють його тривожність, формують занижену або компенсовану самооцінку” [27, с. 66]. Дослідження показали, що використання агресивних дій для самоствердження та самореалізації зустрічається і в ранньому дитинстві, і у підлітків, і у дорослих. Багато

психологів вбачає причину такої поведінки в недостатності або низькій культурі засобів, які використовуються у власній діяльності і у взаємодії з іншими людьми. Отже, хоча автори вважають, що агресивна поведінка може бути обумовлена конкретною ситуацією, але те, в яких формах і як буде проявлятися агресія, багато в чому залежить від культури суспільства і самої людини.

Висновки. Аналіз виділених в рамках даної роботи психологічних теорій агресії показує, що:

1. Проблема агресії та агресивної поведінки досить складна: в ній беруть участь і соціальні, і психологічні, і середовищні фактори та особистість людини, зокрема її спосіб сприймання оточуючих людей, ситуацій, власних проблем, особливості мотиваційних підходів, система життєвих цінностей, життєвий досвід, способи подолання труднощів та багато іншого.

2. Дослідження агресії призвели до нерівномірного розширення трактування агресії, застосуванню цього поняття до всіх типів поведінки, які виходять за рамки “норми”, що створює певні труднощі у її вивченні.

3. Визнаючи, що особливості прояву агресії у людини є наслідком специфічних для неї умов життя, того соціального середовища, яке вона створює для себе в процесі свого історичного розвитку, психологи не завжди приходять до виявлення тих соціальних причин, які цю агресію викликають. Продовжує залишатися невирішеним питання про створення умов, за яких передумови для виникнення агресії були б зведені до мінімуму.

4. Сутність агресії може бути зрозуміла тільки на основі системного, комплексного підходу до вивчення даної проблеми за рахунок відмови від звичних способів пояснення складного феномена агресії лише однією причиною.

5. Психологічним баченням агресії повинна володіти кожна людина як заради себе, так і заради побудови взаємодії з іншими. Механізми формування такого бачення обумовлені тим, яке значення надає людина агресії. Уявлення про агресію та її сприймання, можливо, пов'язане з її значенням для самої людини, її “Я”, а також з тим, чи близькі агресивні прояви людині та як вони впливають на неї.

6. У рамках кожного менталітету існують різні тлумачення понять агресії та агресивних проявів, що пояснюється різним історичним досвідом, різними традиціями, способами поведінки в певних значимих ситуаціях. Ці знання про агресію мають не абстрактний характер, а є системою смислів, значимих для даної

групи. Тому дуже актуальною на сьогоднішній день є проблема вивчення ментальності, що пов'язана з особливостями побудови "образу світу" у людини, зокрема, особливостей сприймання та розуміння агресивної людини.

Список використаних джерел

1. Дубинко Н.А. Влияние когнитивных процессов на проявление агрессивности в детском возрасте // Вопросы психологии. – 2000. – №1.
2. Brunner H.G. et al. Abnormal behavior associated with a point mutation in the structural gene for monoamine oxidase A // Sci. 1993. V. 262.
3. Алфимова М.В., Трубников В.И. Генные основы темперамента и личности // Вопросы психологии. – 2000. – №2.
4. Кернберг О. Тяжелые личностные расстройства. – М.: Класс, 2000.
5. Личко А. Е. Подростковая психиатрия. – М.: Медицина, 1985. – 416 с.
6. Можгинский Ю.Б. Агрессия подростков: эмоциональный и кризисный механизм. – СПб, 1999.
7. Bandura A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies / Bandura A. // Self-efficacy in Changing Societies / Ed. by Albert Bandura. – Cambridge University Press, 2002.
8. Басс А. Психология агрессии // Вопросы психологии. – 1967. – №3.
9. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб: Прайм-Еврознак; Нева; М.: Олма-Пресс, 2002. – 510 с.
10. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб: Питер, 2001. – 352 с.
11. Аронсон Э. Общественное животное. М: Аспект-Пресс, 1998.
12. Хекхаузен Х. Агрессия // Мотивация и деятельность. – М., 1986. – Т. 1.
13. Адорно Т. Исследование авторитарной личности. – М.: Серебряные нити, 2001. – 416 с.
14. Олпорт Г. Становление личности. Избранные труды. – М.: Смысл, 2002.
15. Мясищев В.Н. Понятие личности в аспектах нормы и патологии // Психология отношений. – Москва – Воронеж, 1995.

16. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К.Р.Роджерс: [Пер. с англ.] / Общ. ред. и предисл. Исениной Е.И. – М.: Издательская группа “Прогресс”, Универс, 1994. – 480 с.
17. Зимбардо Ф., Ляйпше М. Социальное влияние. – СПб.: Питер, 2000.
18. Eagly A.H., Steffen V.J. (1986): Gender and aggressive behavior: A meta-analytic review of the social psychological literature. Psychological Bulletin.
19. Ениколопов С.Н. Терроризм и агрессивное поведение // Национальный психологический журнал. – 2006, ноябрь.
20. Овчарова Р. В. Технологии практического психолога образования. – М.: ТЦ “Сфера”, 2000.
21. Кочубей Б. И., Новикова Е. В. Эмоциональная устойчивость школьника. – М.: Сфера, 1998. – 96 с.
22. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. – М.: МОДЭК, 2000.
23. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – СПб.: Питер, 2000.
24. Курбатова Т. Н. Структурный анализ агрессии // Б.Г. Ананьев и ленинградская школа в развитии современной психологии. – СПб, 1995. – С. 27–28.
25. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. – М., 1996.
26. Кон И. С. Психология ранней юности: Кн. для учителя. — М.: Просвещение, 1989.
27. Осницкий А.К. Психологический анализ агрессивных проявлений учащихся // Вопросы психологии. – 1994. – №3.

An attempt of multifactoral analysis of the aggression problem is presented in this paper. The aggression theories of A. Bandura, A. Bass, L. Berkowitz, R. Baron, D. Richardson, A.A. Rean, B.I. Kochubei, O.V. Novikova, A.N. Prikhozhan are analyzed. Age peculiarities of aggressive behavior are described.

Key words: psychological analysis of the concept, aggression, age particularly aggressive behavior.

Отримано: 18.12.2009